

بررسی تطبیقی عوامل درون‌زا و برون‌زای شهری، در ایجاد کالبد و منظر شهری دو میدان تجریش و امام خمینی شهر تهران

دنیا عباسی کسبی^۱، محمدتقی رهنمایی^۲، حسین علی قنبری^۳ و امیر اشنویی^۴

تاریخ دریافت: ۹۴/۰۹/۱۲

تاریخ پذیرش: ۹۵/۱۱/۰۴

چکیده: با نگاهی به وضعیت و شرایط کنونی شهرهای کشور می‌توان گفت، فضایی که واقعا بتوان آن را میدان شهری نامید، در آن یافت نمی‌شود و اگر هم باشد، در اثر رشد نامناسب این شهرها کارکرد اجتماعی خود را از دست داده و به مکانی برای ارتباط و گذر خودروها تبدیل شده است. در این مقاله دو میدان تجریش در منطقه ۱ شهرداری تهران و میدان امام خمینی (توپخانه سابق) واقع در منطقه ۱۲ این شهر مورد بررسی تطبیقی قرار گرفت. این بررسی مبتنی بر شیوه کتابخانه‌ای، اسنادی و پرسشنامه‌ای و روش پژوهش تحلیلی - استنباطی است. جامعه آماری در این تحقیق، ساکنین فضای پیرامونی دو میدان با شعاع دید و عمق ۷۵-۱۰۰ متر است. داده‌های لازم پس از جمع‌آوری، از طریق نرم‌افزار SPSS تجزیه و تحلیل شده است. به منظور سنجش و ارزیابی روابط احتمالی میان متغیرهای فرضیه از روش ضریب همبستگی کندال، رگرسیون و آزمون T مستقل استفاده گردیده است. برای تعیین پایایی پرسشنامه از روش آلفای کرونباخ استفاده شد، که ضریب ۰/۷۹۲ حاصل گردید و برای تعیین روایی پرسشنامه نیز از نظر استادان و کارشناسان متخصص استفاده شده است. با توجه به یافته‌های تحقیق متأسفانه هر دو میدان مورد مطالعه با وجود دارا بودن ارزش تاریخی، فرهنگی و نیز پتانسیل طبیعی و تفرجگاهی (میدان تجریش) اکنون در شرایط مناسبی قرار ندارند و فقط نام میدان را از گذشته خود به همراه دارند، ولی در عمل تبدیل به عنصر بی‌هویتی چون فلکه شده‌اند، که در پی آن نقش عابرین پیاده کم‌رنگ و حضور خودروها در پیرامون آن پررنگ شده است.

واژگان کلیدی: عوامل درونی و بیرونی شهری، کالبد میدان، مقایسه تطبیقی، منظر شهری.

۱ کارشناس ارشد جغرافیا و برنامه ریزی شهری دانشگاه پیام نور واحد رشت، رشت، ایران. (نویسنده مسئول) abbasi.da.6897@gmail.com

۲ دانشیار، دانشکده جغرافیا دانشگاه تهران، تهران، ایران.

۳ استادیار، دانشگاه پیام نور واحد رشت، رشت، ایران.

۴ دانشجوی دکتری جغرافیا و برنامه ریزی شهری، دانشگاه تهران، ایران.

۱- مقدمه

میدان یا پلازا را باید جزء عناصر اصلی در کالبد شهرها دانست. در مورد واژه میدان باید گفت، میدان واژه‌ای کاملاً فارسی است، که به همین شکل و صورت به زبان عربی راه یافته است (نجفی، ۱۳۹۰: ۳۷۶). در تعریف میدان آمده است که، میدان به زمین وسیعی در داخل شهر گفته می‌شود و از آن برای اسب دوانی استفاده می‌شده است (عمید، ۱۳۸۹: ۹۹۸). با مطالعه تاریخچه شهرها می‌توان گفت که با گذشت زمان و خروج شهرهای اولیه و قدیمی به سوی شهرهای مدرن و پست‌مدرن امروزی، میدان‌ها نیز به سمت و سوی نوگرایی حرکت نموده‌اند، اما همچنان همان معنا و هویت قدیم خود را حفظ کرده‌اند. چنانچه میدان‌های شهری دارای هویت باشند، مسلماً توانایی آن را نیز دارند، که به شهرهای خود نیز هویت بخشند، به شرط آنکه دارای نشانه‌ای از خاص و منحصر به فرد بودن خود را ارائه دهند و همچنین این میدان‌ها توانایی و پتانسیل آن را دارند که کارکردهای گوناگونی در شهرها داشته باشند. شخصیت و هویت یک میدان در شهر، وابسته به ساختمان‌ها و ارتفاع آن‌ها که محصور شده‌اند و نیز وابسته به فعالیت‌های واقع در طبقه همکف و نوع طراحی خود میدان است (جان لنگ، ۱۳۸۶: ۱۱۸). بنابراین میدان‌ها از جمله عناصر مهم و اصلی در منظر و چشم‌اندازهای شهری هستند. به همین دلیل در این پژوهش دو میدان مهم و قدیمی از شهر تهران یکی در شمال و دیگری در مرکز این شهر مورد مطالعه و بررسی قرار گرفته است. در این راستا، گسترش فضایی کلان‌شهر تهران و تغییر کالبدی-فضایی آن در چند دهه اخیر، به‌ویژه در میدان‌های مورد مطالعه امام خمینی (توپخانه سابق) و تجریش تحولات فراوانی در زمینه عملکرد و منظر شهری ایجاد کرده است. این تحولات، به گونه‌ای که هویت تاریخی و فرهنگی آن، قدرت جذب جمعیت، کاربری‌های سازگار با ویژگی و هویت تاریخی این میدان‌ها، میزان تجمع مردم، روابط اجتماعی و به طور کلی جذابیت منظر شهری را در پیرامون این اماکن تضعیف کرده است و باعث شده، اثرات ذهنی آن نیز در ارتباط با منظر شهری تضعیف گردد. این مقوله به ویژه در میدان امام خمینی به دلیل واقع شدن در مرکز شهر تهران و موقعیت استقرار اجتماعی-اقتصادی آن بیشتر به چشم می‌خورد. اما در میدان تجریش به واسطه

موقعیت طبیعی استقرار و ویژگی اجتماعی آن (وجود امام‌زاده صالح و بازار تجریش در مجاورت آن) موقعیت کارکردی آن اندکی متفاوت‌تر است. بنابراین در این پژوهش با توجه به مطالعه و بررسی این عوامل درون‌زاد و برون‌زاد حاکم بر نظام کالبدی-فضایی میدان‌های مورد مطالعه که، بروز منظر شهری کنونی را در پی داشته است و با مقایسه تطبیقی این عوامل در دو میدان و شناخت شباهت و تفاوت‌های موجود، در نهایت به ارائه راهکار و پیشنهادهایی برای باز زنده سازی هویت گذشته این دو فضای عمومی شهری اقدام می‌شود. بر این مبنا باید در پی پاسخ‌گویی به سؤالات مطرح شده زیر بود:

۱- با توجه به چالش‌های موجود، توانمندی‌های ساختاری و کارکردی میدان‌های تجریش و توپخانه تهران در ارتباط با تحول و توسعه آنها چگونه بوده است؟ ۲- نقش عوامل برون‌زا (سیاست‌های دولت و مدیریت شهری) در نظام فضایی میدان‌های توپخانه و تجریش تا چه اندازه در شکل‌پذیری و گسترش فضای کنونی آن‌ها مؤثر بوده است؟ ۳- نقش عوامل درون‌زا و برون‌زا در کدام یک از این میدان‌ها موجب بیشترین تحولات کالبدی-فضایی و در نتیجه دگرگونی و تغییر منظر آنها شده است؟ جهت شناسایی و تبیین دقیق تحولات کالبدی-فضایی این دو میدان و دقیقاً در ارتباط با طرح مسأله و سؤالات طرح شده در این تحقیق، فرضیات زیر قابل طرح است:

۱- به نظر می‌رسد، چالش‌های عملکردی و منظر شهری این دو میدان تا حدود زیادی متأثر از توانمندی درونی نظام فضایی آن است ۲- در ارتباط با این توانمندی‌ها نقش سیاست‌ها و راهبردهای نظام سیاسی حاکم در ارتباط با تحول و گسترش میدان اثرگذار است. ۳- به نظر می‌رسد نقش عوامل درون‌زا و برون‌زا در هر دو میدان به یک اندازه است و سبب ایجاد کالبد کنونی و چالش‌های عملکردی و منظر شهری آن شده است.

۱-۱- مفاهیم، مبانی نظری و پیشینه پژوهش

با توجه به اهمیت و جایگاه میدان‌ها در شهرهای امروزی و به‌خصوص شهر تهران، در این پژوهش واژه‌ها و مفاهیم متعددی به کار برده شده، که لازم است تعریف شوند که مهمترین آنها عبارتند از: کالبد، منظر شهری، میدان، مطالعه تطبیقی، عوامل درون‌زا، عوامل برون‌زا که تعریف آنها به شرح زیر است:

و در کنار راه‌ها یا در محل تقاطع آنها قرار دارد و دارای کارکردی ارتباطی، اجتماعی، تجاری، ورزشی و نظامی یا ترکیبی از دو یا چند کارکرد مزبور میدان نامیده می‌شود (عقیلی، ۱۳۹۰-۱۳۹۱: ۷).

۳-۱-۱- مطالعه تطبیقی

باید گفت که مطالعات تطبیقی از نخستین انواع مطالعات بشری است و شناخت علمی بشر همواره همراه با مطالعات تطبیقی بوده است. به گونه‌ای که بدون تطبیق یا مقایسه، امکان شناخت به ویژه شناخت علمی میسر نمی‌شده است. بنابراین مطالعات تطبیقی را شکل اولیه، گسترده و کلی تمامی پژوهش‌هایی که در آن‌ها دو یا چندین پیکره مورد بررسی قرار می‌گیرد می‌دانند (نامورمطلق و همکاران، ۱۳۹۲: ۱۱۷) البته مطالعات تطبیقی با دانش تطبیقی تفاوت دارد، در واقع دانش‌های تطبیقی به بخش خاصی از مطالعات تطبیقی گفته می‌شود که ویژگی‌هایی همچون زمانی، قلمرویی، و روش شناختی را در بر دارند (همان، ۱۳۹۲: ۱۱۹). در جغرافیای شهری مطالعه تطبیقی سبب آشنایی با تضادها و گوناگونی‌های اجتماعی-اقتصادی در شهرها می‌شود. در این مطالعه می‌توان، به ریشه‌های مختلف نابسامانی‌های شهری پی برد و سیاست‌گزینی مسئولان امر را در حل مسائل شهری تحلیل کرد (شکوئی، ۱۳۸۲: ۱۵). از آن جایی که بررسی تطبیقی فرآیندی جامع، چند بعدی و سیستماتیک است، به دنبال یافتن تفاوت‌ها و شباهت‌ها در خصوص پژوهش است. اصولاً این نوع از پژوهش الگوهایی را که عمومیت دارند را از محیط پژوهش گرفته و به نوعی با تأکید بر تفاوت‌ها و اختلاف‌های میان بستر پژوهش، به درک بیشتر موضوع کمک می‌کند (آزاد و پرتوی به نقل از بنکدار، ۱۳۹۱: ۷۰).

۴-۱-۱- عوامل درون‌زا

با توجه به نگاه سیستمی و مکانی-فضایی، منظور از عوامل درون‌زا که بر منظر و عملکرد میدان‌های مورد مطالعه در این پژوهش تأثیر گذاشته است و مورد مطالعه قرار می‌گیرد، شامل: نظام محیطی و طبیعی (ناهمواری، آب و هوا و شرایط زیست‌محیطی)، نظام اجتماعی و فرهنگی (مسائل فرهنگی، تاریخی و اجتماعی)، نظام اقتصادی (ارزش اقتصادی کاربری‌ها و سرمایه‌گذاری اقتصادی) در این میدان‌ها و فضای پیرامونی آن‌هاست.

۱-۱-۱- منظر شهری

از منظر شهری تعابیر مختلفی شده است. مانند آنکه، منظر شهری یا زمین‌آرایی را علم کاربرد گیاهان بر سطح زمین می‌دانند به صورتی که موجب بهبود جلوه‌های دیداری محیط شهری می‌گردد. و مهم‌ترین معیارهای طراحی محیطی یا منظرسازی عبارتند از: انسجام فضایی، فضاسازی، تنوع و نظم، تکرار و سازگاری (سعیدی، ۱۳۸۸: ۷۸۲). یا به صورت کامل‌تر منظر شهری را می‌توان، مفهومی از شهر دانست که توسط شهروندان و براساس تجربه آنها از مکان پدید می‌آید. منظر شهری صورت شهر نیست، بلکه آن پدیده سیالی است که باشناخت تجربه ساکنان از فضای شهر و نمادهای آن شکل می‌گیرد. در واقع منظر شهری به مانند موجودیتی زنده، مقوله‌ای دو بعدی به شمار می‌رود. که از یک سو به مؤلفه‌های عینی و محسوس می‌پردازد و از سوی دیگر به مؤلفه‌های ذهنی فضا شامل ابعاد تاریخی، خاطره‌ای، هویتی و... نظر دارد. راپاپورت منظر شهری را کلیتی می‌داند که حتی پس از ترک محیط نیز در خاطر انسان ماندگار است. که حاصل تعامل انسان و محیط اطراف او است. در واقع منظر شهری کلیت به هم پیوسته‌ای از نمادها و نشانه‌ها است که به مفاهیم، ارزش‌ها و معانی واقعیت می‌بخشد (کلانتری، ۱۳۹۰: ۴۵). در تفسیر منظر شهر، کارشناسان تحولات تاریخی شهر و ذهنیت شهروندان را رمزگشایی می‌کنند؛ به شرط آنکه رد پای تاریخ بر صورت شهر باقی مانده باشد. منظر شهر، بر اساس بعد معنایی شهر پدید آمده و کارکردها و کالبد شهر ابزار کنترل و هدایت منظر شهری است. منظر شهری را باید دانش شناخت مفهوم شهر نزد شهروندانی دانست که در طول تاریخ در آن محیط زیسته‌اند و با کالبد‌های طبیعی و مصنوع محیط، ارتباطی معنایی تولید کرده‌اند که در تداوم حیات معقول آنها نقش اساسی دارد (منصوری، ۱۳۸۹: ۳۳).

۲-۱-۱- میدان

میدان، مکانی محصور، که دارای عناصری خاص است و به نوعی مفهوم «میان» و «محاط» را به ذهن انسان متبادر می‌کند که محل برپایی و یا برگزاری فعالیتی نیز است (آنا مراد نژاد به نقل از دهخدا، ۱۳۹۰: ۲۲). می‌توان در تعریف میدان گفت که، فضاهای باز وسیعی است دارای محدوده‌ای محصور یا کمابیش معین است

۴-۱-۱- عوامل برون‌زا

به طور کلی دولت و مدیریت شهری وابسته به آن، نه تنها در کمیت و کیفیت توسعه شهری، بلکه در طراحی منظر شهر نیز به طور غیر مستقیم دخالت دارد. با توجه به جایگاه اقتدارگرایانه امروز دولت در شهرها و منافع اقتصادی کلان که دولت در شهرها داراست، عدم توجه به منظر شهری که مقوله‌ای مردمی و عمومی است و منافعی را برای دولت به همراه ندارد به چشم می‌خورد. این کاستی زمانی جبران می‌شود که، شوراهای شهری آن را به عنوان وظیفه‌ای مهم در برنامه خود قرار دهند و بر اصلاح وضعیت کنونی منظر شهری و بهسازی آن کوشا باشند (رهنمایی، ۱۳۸۷: ۱۸۶). در این پژوهش نیز در راستای سؤال و فرضیه دوم مطرح شده، به بررسی عامل برون‌زا (سیاست‌های دولت و مدیریت شهری) در دگرگونی منظر و عملکرد (اجتماعی-اقتصادی) دو میدان تجریش و امام خمینی (توپخانه) شهر تهران پرداخته شده است.

۲-۱- مبانی نظری و پیشینه پژوهش

با بررسی و مطالعه در آثار نظریه پردازان شهری در خصوص میدان‌ها در شهر می‌توان به اندیشه‌ی افراد زیادی اشاره داشت که به این عنصر در شهر اهمیت داده‌اند. از جمله این افراد عبارتند از: امس راپاپورت که از اندیشمندان فرهنگ‌گراست. راپاپورت بر این عقیده است که، در میان فرهنگ‌های مختلف برای آنکه به یک مجتمع زیستی واژه شهر اطلاق شود، وجود عناصر مختلف ضروری بوده است. در یونان باستان تئاتر، ورزشگاه و تالار بارعام، در شهرهای اسلامی مسجد جامع، بازار دائمی و حمام عمومی، در بین‌النهرین وجود یک معبد و در اروپا حصار، بازار و حکومتی محلی ضرورت داشته است. بنابراین گزینش راه حل‌ها برای نظم بخشی بر اساس انطباق با فرهنگ بوده که خود عاملی برای تمایز اماکن مختلف از یکدیگر می‌شده است (پاپلی و همکاران، ۱۳۸۹: ۱۰۶). راپاپورت فضای شهری را به عنوان محیط اجتماعی که در بر دارنده مجموعه‌ای از ارتباطات است مطرح نمود و نیز شناخت فضای شهری را از طریق شناخت فرم و شکل بصری (دنیای ادراکی) و اهمیت اجتماعی (دنیای ارتباطی) آن امکان‌پذیر می‌دانست. وی نیز به این نکته تأکید دارد، که ایجاد انواع فضاهای شهری نامناسب و نامطلوب، می‌تواند اثرات

مخری برای فرهنگ‌ها داشته باشد و ارزش و منزلت یک شهر را به وجود مجموعه‌های عمومی آن وابسته می‌داند و اعتقاد دارد که شهر بر اساس آن شناخته می‌شود و با از بین رفتن آن‌ها منزلت و ارزش شهر نیز از دست می‌رود (آسیابی به نقل از مرادی، ۱۳۹۱: ۴۴). جین جیکوبز اصولاً به شهر، از دیدگاه جامعه‌شناسانه نگاه می‌کند و ساختار و فضاهای عمومی شهری را تحلیل می‌کند. بنابراین از نظر او میدان‌های شلوغ شهری نشان دهنده‌ی زنده بودن یک شهر است. همچنین در رابطه با فضاهای شهری نیز باید گفت که فضاهای شهری به عنوان جزئی از ساخت شهرها، در برگیرنده تمام یا بخشی از روابط اجتماعی و فرهنگی در کالبد جامعه هستند. در این بین، میدان‌ها جزء عناصر مهم در فضاهای شهر هستند که نقش بسیار پررنگ و مؤثری در ارتقاء کیفیت فضاهای عمومی شهری دارا است (آسیابی به نقل از مرادی، ۱۳۹۱: ۳۹). در همین رابطه، از جمله نظریه پردازان در خصوص فضاهای شهری و نیز میدان‌ها می‌توان به لوئیس مامفورد از متفکرین مشهور قرن بیستم اشاره کرد. او اعتقاد داشت که فضاهای شهری باید هم به لحاظ طراحی و هم عملکرد خود، نمود اهداف انسان ارگانیک باشد و جامعه را منشاء اصلی فرم معماری می‌دانست (همان، ۱۳۹۱: ۴۱). همچنین کریر اصول زیبایی سسته را که به وسیله‌ی مطالعه و شناخت گذشته شهرسازی گرفته، برای فضای شهری معتبر و پر اهمیت دانسته است و اعتقاد دارد که هر بنایی در شهر باید از کل طرح شهر تبعیت کند و مقیاس، نوع ساختمان و نحوه معماری آن با بافت موجود در آن هماهنگ باشد. او دوام و پایداری میدان‌های شهری مهم و با اهمیت را در عملکردهای معنی‌دار و مکان مناسب آن در کل ساخت شهر جستجو می‌کند و فعالیت‌های فرهنگی را فقط با اولویت بر فعالیت تجاری برای میدان‌ها مناسب می‌داند. نیز ادامه می‌دهد که این فعالیت برای میدان‌های مرکزی می‌بایست شبانه روزی باشد و همچنین کاربری مسکونی از آن جدا نباشد (همان: ۵۰-۴۹).

در خصوص پیشینه پژوهش می‌توان به تحقیقاتی مانند: پایان نامه کارشناسی ارشد با عنوان، بازسازی شهری از طریق فضای عمومی (مطالعه موردی میدان‌های دالیان چین) که توسط، میمی لی در دانشگاه واترلو و دانشکده جغرافیای کانادا تهیه شده است. در این پژوهش به این

و پرسشنامه‌ها تکمیل گردیده است. پرسشنامه با توجه به سؤالات و مبانی نظری تحقیق و با استفاده از گزینه‌های رایج مطالعات آماری طراحی شد. داده‌های لازم پس از جمع‌آوری، از طریق نرم‌افزار SPSS تجزیه و تحلیل شده است. به منظور سنجش و ارزیابی روابط احتمالی میان متغیرهای فرضیه از روش ضریب همبستگی کندال، رگرسیون و آزمون T مستقل استفاده شده است. برای تعیین پایایی پرسشنامه از روش آلفای کرونباخ استفاده شد که ضریب ۰/۷۹۲ به دست آمد. برای تعیین روایی پرسشنامه نیز از نظر استادان و کارشناسان متخصص استفاده شده است.

۱-۳- معرفی محدوده و قلمرو پژوهش

قلمرو مکانی این تحقیق دو میدان راه، یکی میدان تجریش در شمال شهر و دیگری میدان امام خمینی (توپخانه) واقع در مرکز شهر تهران شامل می‌شود. تجریش مرکز شهرستان شمیرانات استان تهران است و در منطقه یک شهرداری شهر تهران واقع شده است. میدان تجریش که نقطه پایانی خیابان ولیعصر تهران است، یکی از مکان‌های تجاری و شلوغ تهران به شمار می‌رود. میدان تجریش در ارتفاع ۱۶۱۲ متری از سطح دریا قرار دارد. آب و هوای تجریش معتدل و متمایل به سرد است. بیشینه دمای آن در تابستان‌ها ۳۶ درجه و کمینه آن در زمستان‌ها ۲۰- درجه است (wikipedia.org).

تجریش از دوران قاجار به عنوان یکی از مهمترین آبادی‌های پهنه شمیران شناخته شده است که بخش وسیعی از این آبادی را مجموعه‌ای از باغ‌ها تشکیل

شکل شماره ۱- موقعیت میدان امام خمینی در منطقه ۱۲ شهرداری تهران (مآخذ: شهرداری منطقه ۱۲ شهر تهران)

نکته اشاره دارد که برای ایجاد یک تصویر صحیح از شهر یا ساختن سیمای شهری مطلوب در کنار توسعه اقتصادی شهری باید به، کیفیت زندگی و محیط زیست شهری نیز اهمیت داد. در این شرایط پروژه‌های بازسازی شهری که شامل: بازسازی میدان‌های شهری به عنوان نمادهای شهرها و به عنوان فضاهای مطلوب برای ساکنان شهر توسط بسیاری از کشورهای غربی انجام گرفت که، نتیجه مطلوبی داشت. در همین راستا شهر ساحلی دالیان در شمال شرقی چین با الگوبرداری از نتایج غربی به صورت موفقیت‌آمیزترین پروژه ساخت و بازسازی میدان در کشور چین است که، یک فضای صنعتی شهری را تبدیل به یک باغ شهر کرده است (میمی لی، ۲۰۰۳: ۱۰). کتاب محمد آسیابی با عنوان، «میادین شهری معنا و مفهوم تا واقعیت آن در شهرهای ایران» بر اساس پایان‌نامه دوره کارشناسی ارشدشان نوشته شده است. در آن نویسنده اعتقاد به ایجاد میدان‌سازی هر چند در شهرهای کوچک و نیز نوکردن الگوهای کهن، حفظ نامنظمی‌ها در شهر و میدان‌های شهری دارد (آسیابی، ۱۳۸۹: ۲۳۴).

۲- روش تحقیق

این بررسی مبتنی بر شیوه کتابخانه‌ای، اسنادی و پرسشنامه‌ای و روش پژوهش تحلیلی - استنباطی بوده است. بدین منظور در ابتدا با استفاده از مقالات، پژوهش‌ها، گزارش‌ها و اسناد مرتبط با موضوع، داده‌های مورد نظر فراهم گردید و سپس اطلاعات میدانی از طریق پرسشنامه آماده شد. محدوده مکانی این پژوهش شامل میدان تجریش و امام خمینی (توپخانه) تهران است. جامعه آماری در این تحقیق، ساکنین فضای پیرامونی دو میدان با شعاع دید ۷۵-۱۰۰ متر در واقع لایه اول میدان‌ها با جمعیت ۴۳۰ نفر که ۱۶۸ نفر در میدان تجریش و ۲۶۲ نفر در میدان امام خمینی (توپخانه) است. برای تعیین حجم نمونه از روش نمونه‌گیری چند مرحله استفاده شده است. در مرحله اول براساس روش کوکران و فرمول تعدیل که این روش با بهره‌گیری از حدود اطمینان ۰/۰۹۵ و دقت ۰/۰۵ و واریانس $s^2 = 0/25$ شد. در مرحله دوم بر اساس روش $p.p.s^1$ به نسبت تعداد نمونه اولیه در هر میدان حجم نمونه به دست آمده

معماری التقاطی دوران قاجار به بیان و محاوره فضایی می‌پردازند و خاطره‌ی خویش را بر ذهن بیننده نقش می‌کنند (حبیبی، ۱۳۸۷: ۱۴۱).

۳- یافته‌های پژوهش

آزمون فرضیه اول:

در به کارگیری روش آماری، ابتدا با استفاده از آزمون آماری کولموگروف اسمیرنوف، نرمال بودن داده‌ها مورد آزمون قرار گرفت تا نوع روش آماری (پارامتری، غیرپارامتری) که باید استفاده شود مشخص گردد و در صورت نرمال بودن داده‌ها یکی از مهم‌ترین پیش‌فرض‌های آزمون‌های پارامتریک برقرار است. با توجه به سؤال اول پژوهش که توانمندی‌های ساختاری و کارکردی میدان‌های تجریش و توپخانه تهران در ارتباط با تحول و توسعه آنها چگونه بوده است؟ را مطرح کرده است. در راستای آن فرضیه اول تحقیق مطرح شده که، به نظر می‌رسد، چالش‌های عملکردی و منظر شهری این دو میدان تا حدود زیادی متأثر از توانمندی درونی نظام فضایی آن است. به دلیل رتبه‌ای بودن سوالات، از ضریب همبستگی کندال استفاده می‌شود، تا ارتباط میان وضعیت کنونی و کالبدی میدان‌های مورد مطالعه را با سایر نظام‌های حاکم بر درون فضای آن را با هم بسنجد و آنچه که از این آزمون حاصل می‌شود این است که، در میدان تجریش در خصوص نظام فرهنگی و اقتصادی چون P به دست آمده بیشتر از $0.5/0$ است، در نتیجه بین وضعیت کنونی کالبدی میدان تجریش و نظام فرهنگی و اقتصادی آن هیچ رابطه‌ی معناداری وجود ندارد، اما به دلیل اینکه در میدان تجریش ضریب همبستگی نظام کالبدی با نظام طبیعی ($P=0.000$) حاصل شده است، در نتیجه رابطه معناداری میان وضعیت کالبدی، عملکردی و منظر شهری کنونی این میدان با نظام طبیعی حاکم بر آن وجود دارد. در نتیجه در خصوص فرضیه اول در این میدان، در خصوص این ارتباط درونی بر کالبد میدان تجریش تأیید می‌شود. اما در میدان امام خمینی (توپخانه) شهرتهران به دلیل آنکه P حاصله در هر سه نظام حاکم درونی یعنی، نظام اقتصادی، فرهنگی و طبیعی بیشتر از $0.5/0$ درصد است، بنابراین هیچ رابطه معناداری میان وضعیت و شرایط نظام کنونی کالبدی، عملکردی و منظر شهری میدان امام خمینی (توپخانه)

می‌داد. همچنین باید گفت که وجود امامزاده صالح (ع) در پهنه تجریش یکی از عوامل مهم و تأثیرگذار در سیر روند و تحولات آن به حساب می‌آید تا آن جا که در برخی از منابع، محل اولیه سکونت در محدوده تجریش را در پیرامون این امامزاده عنوان نموده‌اند (مهندسان مشاور مانیستا پارسه، ۱۳۸۸: ۹۴).

میدان امام خمینی (توپخانه سابق) در منطقه ۱۲ شهر تهران واقع شده است. میدان امام خمینی (توپخانه) دارای شیبی حدود $0.3/0$ به سمت میدان حسن‌آباد در

شکل شماره ۲- میدان تجریش در منطقه یک شهرداری تهران (مأخذ: شهرداری منطقه یک شهر تهران)

خیابان امام خمینی (سپه) است و به بیانی دیگر به سمت میدان حسن‌آباد شیبی شرقی-غربی دارد (طرح شناخت محورهای تاریخی، ۱۳۹۰: ۴۲). همچنین میدان توپخانه دارای پهنایی نزدیک به ۱۱۰ متر و درازای تقریباً ۲۲۰ متر و چهارگوش مستطیلی است، که دقیقاً از تناسب توصیه شده در دوره نوزایی (رنسانس) و باروک پیروی می‌کند. باید گفت که کار ساخت میدان توپخانه در سال ۱۲۸۴ هجری قمری، و به دستور میرزاتقی خان امیرکبیر، در زمینی مستطیل شکل و در بیابان شمالی میدان توپخانه قدیم (میدان ارک کنونی) آغاز شد (<http://fa.wikipedia.org>).

در این میدان مسجد، مدرسه، کاخ حکومتی و بازار به عنوان عناصر اصلی ترکیب میدان در مکتب اصفهان جای خود را به عمارت تلگراف‌خانه، پست‌خانه، بانک، عمارت بلدی و نظمی، می‌سپارند. میدان توپخانه بر آن است تا چهره‌ای کاملاً متجدد از شهر ایرانی برای اروپاییان و بیگانگان فراهم آورد. این میدان تلاش دارد تا مانند میدان نقش جهان در روزگاران خویش، نماد و دریچه‌ی دولت قاجار به سوی جهان باشد. قرارگیری عناصر و مظاهر تهران جدید در اطراف آن مبین چنین گرایشی است. عناصر و عملکردهایی که در قالب

برونزا کاملاً در دگرگونی فضای کالبدی، عملکردی و در نتیجه به وجود آمدن منظر شهری کنونی میدان امام خمینی (توپخانه) نقش داشته‌اند. حتی ما تأثیر این عوامل برونزا را در نظام طبیعی حاکم بر این میدان هم به دلیل سطح معناداری مشاهده می‌کنیم (جدول ۲). بنابراین فرضیه دوم در میدان امام خمینی (توپخانه) از طریق ضریب همبستگی کندال کاملاً تأیید می‌شود.

جدول ۲- نقش عوامل برونزا در نظام کالبدی، عملکردی و منظر شهری میدان‌ها با ضریب همبستگی کندال

نظام کالبدی	نظام اقتصادی	نظام فرهنگی	نظام طبیعی	نام میدان	ضریب همبستگی کندال
-۰/۱۳	۰/۶۰	-۰/۳۸۲	۰/۲۵	تجریش	عوامل برونزا
۰/۸۹۸	۰/۵۷۰	۰/۰۰	۰/۸۰۲	sig	مدیریت (دولت و شهری)
۰/۳۱۵	۰/۱۲	۰/۵۰	-۰/۱۵	ضریب	امام خمینی
۰/۰۰	۰/۸۸۳	۰/۵۲۴	۰/۴۵	sig	(توپخانه)

آزمون فرضیه سوم:

باتوجه به سؤال سوم این تحقیق، نقش عوامل درونزا و برونزا در کدام یک از این میدان‌ها موجب بیشترین تحولات کالبدی - فضایی و در نتیجه دگرگونی و تغییر منظر آنها شده است؟ فرضیه سوم تحقیق مطرح می‌شود که، به نظر می‌رسد نقش عوامل درونزا و برونزا در هر دو میدان به یک اندازه است و سبب ایجاد کالبد کنونی و چالش‌های عملکردی و منظر شهری آن شده است. برای آزمون فرضیه سوم ابتدا از آزمون T مستقل استفاده می‌شود، این آزمون اصولاً دو جامعه مستقل را با هم مقایسه می‌کند. بر این مبنا به نظر می‌رسد بین نظام کالبدی (درون فضایی) در میدان‌های امام خمینی (توپخانه) و تجریش تفاوت معناداری وجود ندارد. با توجه به سطح معنی داری به دست آمده در جدول فوق، میانگین متغیرهای کالبدی در میدان‌های امام خمینی (توپخانه) و تجریش، تفاوت معناداری را نشان نداده است ($t=1/0.99$), ($df=137$) و ($sig=0/274$) و این مقدار از سطح معناداری یعنی $0/05$ بیشتر است، از این رو فرض صفر با 95% اطمینان تأیید می‌شود، به عبارت دیگر، تفاوت معناداری بین عوامل کالبدی در میدان‌های امام خمینی (توپخانه) و تجریش شهر تهران، وجود ندارد. همچنین به نظر می‌رسد بین عوامل برونزا (سیاست‌های

وجود ندارد، بنابراین فرضیه اول از این طریق در این میدان کاملاً رد می‌شود (جدول ۱).

جدول ۱- وضعیت نظام کالبدی میدان‌ها با آزمون کندال

نظام اقتصادی	نظام فرهنگی	نظام طبیعی	نام میدان	ضریب همبستگی کندال
۰/۱۶۹	۰/۹۲	۰/۶۰۰	تجریش	نظام کالبدی میدان (عملکرد و منظر شهری کنونی)
۰/۱۰۲	۰/۳۵۵	۰/۰۰	sig	
-۰/۰۰۱	-۰/۹۰	۰/۲۵	ضریب	امام خمینی (توپخانه)
۰/۹۹۱	۰/۲۵۴	۰/۷۵۶	sig	

آزمون فرضیه دوم:

با توجه به سؤال دوم مطرح شده در این مقاله که، نقش عوامل برونزا (سیاست‌های دولت و مدیریت شهری) در نظام فضایی میدان‌های امام خمینی (توپخانه) و تجریش تا چه اندازه در شکل‌پذیری و گسترش فضای کنونی آن‌ها مؤثر بوده است؟ در همین راستا فرضیه دوم این تحقیق مطرح شده است که، در ارتباط با این توانمندی‌ها نقش سیاست‌ها و راهبردهای نظام سیاسی حاکم در ارتباط با تحول و گسترش میدان اثرگذار است. بر اساس نظریه دولت و شهرنشینی عوامل برونزا (مدیریت شهری و دولت) نقش بسیار مهمی در شکل‌گیری کنونی شهرها و به تبع آن در منظر و عملکرد شهری آن دارند. اما از نظر آزمون فرضیه دوم در اینجا در هر میدان مورد مطالعه از آزمون ضریب همبستگی کندال استفاده می‌شود. در میدان تجریش همان‌گونه که در جدول (۴) ملاحظه می‌شود، به دلیل اینکه P بزرگتر از $0/05$ است هیچ ارتباط معناداری میان نظام کالبدی، عملکردی و منظر شهری کنونی میدان با عوامل برونزا (سیاست‌های مدیریت شهری) وجود ندارد. در حالی که در میدان تجریش به دلیل ($P=0/000$) فقط ارتباط معناداری میان نظام فرهنگی-اجتماعی میدان، با عوامل برونزا (سیاست‌های مدیریت شهری) وجود دارد. بنابراین در میدان تجریش با توجه به اینکه تا به حال هیچ کدام از طرح‌های تهیه شده برای این میدان اجراء نشده‌اند بنابراین فرضیه دوم در این میدان رد می‌شود، اما در میدان امام خمینی (توپخانه) شهر تهران میان عوامل برونزا (سیاست‌های دولت و مدیریت شهری) و نظام کالبدی، عملکردی و منظر شهری کنونی میدان به دلیل ($P=0/000$) ارتباط معناداری وجود دارد و نشان دهنده‌ی آن است که عوامل

(جدول ۵).

جدول ۵- رگرسیون گام به گام در میدان تجریش

	B	Beta	t	sig	R	R ²
ثابت	-۰/۷۲۹		-۱/۳۸۵	۰/۱۷۲		
نظام طبیعی	۱/۱۳	۰/۶۹	۶/۹۶۸	۰۰۰	۰/۶۹۵	۰/۴۸۳

همچنین در میدان امام خمینی (توپخانه) شهر تهران، با توجه به ضریب ضریب همبستگی چندگانه ($R=0/463$) و سطح معناداری عوامل برون زا (سیاست‌های دولت و مدیریت شهری) ($Sig=0/000$) شده است. بنابراین عوامل بیرونی در این میدان برابر است $R^2 = 0/215$ یعنی $R^2 = 0/21$ درصد از تغییرات متغیر وابسته (نظام کالبدی) توسط متغیر مستقل عوامل برون‌زا، تبیین می‌شود، یا به گونه‌ای دیگر می‌توان گفت که در عملکرد و منظر شهری میدان امام خمینی (توپخانه) شهر تهران، متغیرهای عوامل برون‌زا (سیاست‌های حاکم از سوی مدیریت شهری و دولت) نقش قوی‌تری را به نسبت نظام‌های دیگر حاکم میدان امام خمینی (توپخانه) داشته‌اند (جدول ۶).

جدول ۶- رگرسیون گام به گام در میدان امام خمینی (توپخانه) شهر تهران

	B	Beta	t	sig	R	R ²
ثابت	۲/۴۰۷		۲۴/۹۹۰	۰۰۰		
عوامل برون‌زا	۰/۱۵۲	۰/۴۶۳	۴/۷۶۵	۰۰۰	۰/۴۶۳	۰/۲۱۵

بنابراین به دلیل تفاوت عوامل درون‌زا و برون‌زا، در هر یک از دو میدان مورد مطالعه و نیز بر اساس فرضیه مطرح شده که، نقش عوامل درون‌زا و برون‌زا در هر دو میدان به یک اندازه بوده است، سبب ایجاد کالبد کنونی و چالش‌های عملکردی و منظر شهری آن شده است. بدین ترتیب از طریق این اختلاف در رگرسیون و تبیین واریانس، متغیر وابسته توسط متغیرهای مستقل رد می‌شود.

۴- نتیجه‌گیری

با توجه به یافته‌های تحقیق، متأسفانه هر دو میدان مورد مطالعه، با وجود دارا بودن ارزش‌های تاریخی و فرهنگی و نیز پتانسیل طبیعی و تفرجگاهی (میدان تجریش) اکنون در شرایط مناسبی قرار ندارند و فقط

دولت و مدیریت شهری) در میدان‌های امام خمینی (توپخانه) و تجریش تفاوت معناداری وجود دارد. از جدول (۶). چنین بر می‌آید که با توجه به سطح معنی داری ($Sig=0/000$) با 99% اطمینان می‌توان گفت که عوامل برون‌زا در بین میدان‌های امام خمینی (توپخانه) و تجریش دارای تفاوت معنی داری است و میدان تجریش با دارا بودن میانگین $3/57$ دارای وضع مطلوب‌تری از نظر عوامل برون‌زا نسبت به میدان امام خمینی (توپخانه) برخوردار است.

جدول ۳- میانگین، انحراف معیار و t مستقل مربوط به نظام کالبدی به تفکیک میدان‌های امام خمینی (توپخانه) و تجریش

میدان	تعداد	میانگین	انحراف معیار	df	t	معنی داری
توپخانه	۸۵	۲/۸۵۵۲	۲/۱۴۴۴	۱۳۷	۱/۰۹۹	۰/۲۷۴
تجریش	۵۴	۲/۹۲۲۱	۰/۴۹۳۶۲			

بنابراین از طریق آزمون T مستقل و مقایسه عوامل درون‌زا و برون‌زا فرضیه سوم در هر دو میدان مورد مطالعه رد می‌شود. همچنین با آزمون رگرسیون گام به گام می‌توان تفاوت در پیش بینی آینده این دو میدان مورد مطالعه را بررسی و تبیین کرد. با توجه به اینکه نظام کالبدی در هر دو میدان تجریش و امام خمینی (توپخانه) متغیر وابسته است. بنابراین در میدان تجریش با توجه به ضریب همبستگی چندگانه ($R=0/697$)، و

جدول ۴- میانگین، انحراف معیار و t مستقل مربوط به عوامل برون‌زا (سیاست‌های دولت و مدیریت شهری) به تفکیک میدان‌های امام خمینی (توپخانه) و تجریش

میدان	تعداد	میانگین	انحراف معیار	df	t	معنی داری
توپخانه	۸۵	۲/۹۳	۰/۶۵۱۸۲	۱۳۷	۶/۲۰	۰/۰۰۰
تجریش	۵۴	۳/۵۷	۰/۴۶۸۸۹			

سطح معناداری نظام طبیعی ($Sig=0/000$) شده است. بنابراین نظام طبیعی در این میدان برابر است با $0/483$ $R^2 = R^2 = 0/48$ یعنی $0/48$ درصد از تغییرات متغیر وابسته (نظام کالبدی) توسط متغیر مستقل نظام طبیعی تبیین می‌شود، یا به گونه‌ای دیگر می‌توان گفت که در عملکرد و منظر شهری میدان تجریش، متغیرهای نظام طبیعی (آب و هوا، شیب زمین و...) نقش قوی‌تری را به نسبت نظام‌های دیگر حاکم بر میدان تجریش داشته‌اند

(نمونه موردی: میدان تجریش و میدان بهارستان) فصلنامه علمی پژوهشی، مطالعات شهری، پاییز، شماره چهارم.

بردی آنا، مرادنژاد رحیم (۱۳۹۰) مقدمه‌ای بر میدان‌های شهری، ناشر انتشارات دانشگاه مازندران، چاپ اول.

پاپلی یزدی، محمدحسین، سناجردی، حسین (۱۳۸۹) نظریه‌های شهر و پیرامون، انتشارات سمت.

حبیبی، محسن (۱۳۸۷) از شار تا شهر، تحلیلی تاریخی از مفهوم شهر و سیمای کالبدی آن تفکر، تأثر، دانشگاه تهران.

خسروی، بنفشه (۱۳۹۰) طراحی فضاهای شهری (گره-ها) بدون کربن (نمونه موردی: میدان تجریش) پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشکده هنر و معماری دانشگاه تربیت مدرس.

رهنمایی، محمدتقی (۱۳۸۷) مجموعه مباحث و روش‌های شهرسازی جغرافیا، مرکز مطالعات و تحقیقات شهرسازی و معماری ایران، تهران، چاپ چهارم.

سعیدی، عباس (۱۳۸۸): منظر شهری: در دانشنامه مدیریت شهری و روستایی، بنیاد دانشنامه بزرگ فارسی، تهران.

شکوئی، حسین (۱۳۸۲) دیدگاه‌های نو در جغرافیای شهری، جلد اول، چاپ ششم، انتشارات سمت.

شفیعی ثابت، ناصر (۱۳۸۷-۱۳۸۶) تحولات کالبدی-فضایی روستاهای پیرامون کلان‌شهر تهران با تأکید بر تغییرات کاربری اراضی کشاورزی (۸۴-۱۳۵۵) مورد روستاهای ناحیه رباط کریم. رساله دکتری دانشکده علوم زمین دانشگاه شهیدبهبشتی.

طهوری علی، حسین رضوی، سروناز (۱۳۸۹) میدان قلب تپنده شهر، کتاب ماه علوم اجتماعی، آبان ماه، شماره ۳۲ عظیمی، نورالدین (۱۳۸۵) بررسی عملکرد میدان و فلکه در شهرهای امروز ایران، مطالعه موردی شهر رشت، معاونت پژوهشی دانشگاه گیلان.

عقیلی، کیاوش (۱۳۹۱) طراحی میدان شهری بر اساس تأثیر متقابل فرهنگ و الگوهای رفتاری (نمونه موردی: شهر اصفهان)، پایان‌نامه کارشناسی ارشد رشته طراحی شهری، دانشگاه آزاد واحد علوم تحقیقات.

عمید، حسن (۱۳۸۹) فرهنگ فارسی عمید جیبی، تهران: راه رشد.

کنیرش، یورگن، ترجمه فریدون قریب (۱۳۸۸)

نام میدان را از گذشته خود به همراه دارند، ولی در عمل تبدیل به عنصر بی‌هویتی چون فلکه شده‌اند، که در پی آن نقش عابرین پیاده کم‌رنگ و حضور اتومبیل‌ها در پیرامون آن پررنگ شده است. این چالش‌های امروزی میدان‌های مورد مطالعه بخشی به عوامل درون‌زا و قسمتی به تصمیمات و نیروی برون‌زا مربوط می‌شود. حال، راهکارهای متناسب با نتایج تحقیق ارائه می‌شود:

۱- به دلیل اهمیت و اثرگذاری تصمیم‌گیری‌های مدیران شهری (عوامل برون‌زا) در تغییر منظر و عملکرد شهری، لذا آموزش و آگاهی آنان از نقش واقعی و معنای صحیح میدان، امر مهمی است و اینکه با عنصری مانند فلکه به اشتباه گرفته نشود. ۲- به دلیل ارزش‌های تاریخی-فرهنگی میدان توپخانه و پتانسیل‌های تفرج‌گاهی میدان تجریش، باید تلاش شود، که هویت و نقش مهمی که این دو مکان در گذشته داشتند، دوباره احیا شود. مطمئناً یکی از ثمرات آن جذب گردشگر در این دو فضا است. ۳- در هر دو میدان ساکنین از نحوه چیدمان کاربری‌ها ناراضی بودند و به نوعی اعتقاد به آلودگی بصری در آنها داشتند که با چیدمان درست و صحیح، در پیرامون میدان‌ها سبب ایجاد منظر شهری زیبایی در آن می‌شود. ۴- از مشکلات پیرامون این دو میدان آشفتگی مبلمان‌های شهری و قرارگیری آن‌ها بدون هیچ قانون و دستوری صورت گرفته و نصب شده است، مثل آشفتگی در قرارگیری صندوق‌های صدقه، باجه‌های تلفن همگانی و... که باید نسبت به ساماندهی آن اقدام شود. ۵- قبل از هر اقدام اجرایی در خصوص ساخت و ساز این میدان‌ها بهتر است که نظر مردم و خواسته‌ها و نیاز و توقعات آن‌ها از فضای شهری پیرامونشان حداقل با پرسشنامه‌های هدفمند سؤال شود و متناسب با نیاز و خواسته‌ها برنامه‌ریزی صورت بگیرد. در پژوهش‌های بعدی، با توجه به نتایج حاصله از این پژوهش در جدول (۹) می‌توان به مقایسه آن با پژوهش‌های گذشته در خصوص میدان دست زد.

منابع

آسیایی، محمد (۱۳۸۹) میداین شهری معنا و مفهوم تا واقعیت آن در شهرهای ایران، ناشر: طحان، چاپ اول. آزاد، زهرا، پرتوی، پروین (۱۳۹۱) بررسی تطبیقی جایگاه میداین تهران در حفظ و ارتقای خاطر جمع شهروندان

میدان‌های شهری معماری و طراحی فضاهای باز، ناشر: دانشگاه تهران، چاپ اول.

کلانتری خلیل آبادحسین، اخوت، هانیه (۱۳۹۰) برنامه ریزی منظر شهری، ناشر: پژوهشکده فرهنگ، هنر و معماری جهاددانشگاهی، سازمان زیباسازی شهرتهران، چاپ اول.

لنگ جان (۱۳۸۶) طراحی شهری، ترجمه سیدحسین بحرینی، تهران، دانشگاه تهران.

منصوری، سیدامیر (۱۳۸۹) چيستی منظر شهری، بررسی تاریخی تحولات مفهومی منظر شهری در ایران، ماهنامه منظر، شماره نهم.

مهندسان مشاور مانیستا پارسه (۱۳۸۸) طرح ساختارشناسی هویت محله‌ای شهرتهران، گزارش مطالعاتی پهنه محله‌ای تجریش (مطالعات اولیه غیرمصوب)، شرکت توسعه فضای فرهنگی.

نامور مطلق، بهمن، زندی‌زاده هومن (۱۳۹۲) دانش‌های تطبیقی، نگاهی گذرا به یکی از صورت بندی‌های معرفتی، دو فصلنامه پژوهش‌های ادبیات تطبیقی، دوره ۱، شماره ۲، پاییز و زمستان، صص ۱۱۵-۱۲۸

نژادستاری، سعیده (۱۳۹۰) نقش میدان‌های شهری و بررسی عواقب ناشی از تنزل جایگاه آن در شهرهای امروزی با تأکید بر شهرهای ایرانی، فصلنامه علمی-پژوهشی شهر ایرانی اسلامی، شماره سوم.

نجفی، ابوالحسن (۱۳۹۰)؛ غلط ننویسیم، تهران، مرکز نشر دانشگاهی، چاپ شانزدهم

Li, Mimi, (2003) -Urban Regeneration Through Public Space: A Case Study in Squares in Dalian- China, , A thesis, presented to the University of Waterloo, in fulfillment of the, thesis requirement for the degree of, Master of Arts, in, Geography. <http://fa.wikipedia.org>.